

The article outlines the current state of the linguistic research of cumulative category in modern Ukrainian language and describes the semantic features of evaluative component representation in the verbs of cumulative mode of action as a reflection of a speaker's subjective attitude towards quantitative characteristics and results of one's or someone else's activities.

Key words: functional grammar, cumulative category, cumulative semantics, evaluative component of semantics, positive / neutral / negative cumulateness.

УДК 811.161.2'374

Л.М. Марчило

ДІЕСЛІВНА СЛОВОЗМІНА У «ГРАМАТИЧНО-СТИЛІСТИЧНОМУ СЛОВНИКУ ШЕВЧЕНКОВОЇ МОВИ» ІВАНА ОГІЄНКА

У статті проаналізовано дієслівні форми, наведені у «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової мови» Івана Огієнка. З'ясовано, які форми автор словника вважав нормативними і рекомендував до вживання усім, хто прагне досконало володіти українською літературною мовою.

Ключові слова: словник, дієслово, атематичні дієслова, часові форми.

*«Кобзар» – це найкраща, найповніша
граматика всеукраїнської літературної мови*

Іван Огієнко

Всесвітньо відомий учений-філолог, історик, державний і церковний діяч Іван Огієнко (митрополит Іларіон) протягом усього свого життя працював над створенням книги про Т. Шевченка. Проте за життя ученого побачили світ лише окремі його праці, присвячені шевченкознавчій тематиці, серед яких був «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови».

Вихід «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови» Івана Огієнка 1961 року у Вінніпезі став однією з важливих подій у науковому та культурному житті українців за кордоном. Словник завершував розпочате дослідником у 1950 році п'ятитомне видання мовознавчих досліджень, присвячених вивченню української літературної мови. В Україні ця лексикографічна праця була видана лише півстоліття потому – 2011 року у Львові [4].

Історія книги така ж непростя, як і доля її автора. Про історію її створення сам автор розповідає у передмові. Задум створити такий словник з'явився у нього ще у 1918–1919 роках, коли він очолював університет у Кам'янці-Подільському. Учений «списав на окремі картки всього словника “Кобзаря”». Так було зібрано понад 200 000 карток. Проте через політичні події в Україні в листопаді 1920 року І. Огієнко змушений був емігрувати, а картотека словника залишилася у бібліотеці університету, подальша ж її доля авторові не відома. Вдруге до словника учений повернувся в 1932–1933 роках у Варшаві, але випишував із «Кобзаря» Т. Шевченка вже не всі слова (як при першій спробі), а лише «граматичні форми й речення головно з практичною ціллю, – випишував те, що нам потрібне при щоденному писанні літературною мовою» [3, 35–36]. І хоча словник був укладений у 1934 р., видано його було лише через 27 років.

Отже, І. Огієнко, усвідомлюючи надзвичайно важливу, виняткову роль Т. Шевченка в історії української літературної мови, намагався привернути увагу до мови Кобзаря як джерела вивчення української мови. Тому, очевидно, з такою наполегливістю брався до цієї справи і докладав титанічних зусиль у її здійсненні, незважаючи на те, що у цей період він активно займався політичною, державотворчою, просвітницькою, церковною діяльністю – був міністром освіти, міністром віросповідань в уряді УНР, ректором Українського університету в Кам'янці-Подільському.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою ґрунтовного дослідження багатогранної діяльності вченого, що за радянських часів перебувала під забороною. Дослідженню життєвого і творчого шляху видатного науковця, а саме діяльності вченого, пов'язаної з шевченкознавчою тематикою, присвячено численні праці українського мовознавця М. Тимошика [6]. Останнім часом в Україні було проведено кілька наукових конференцій, присвячених вивченню духовної та науково-педагогічної спадщини І. Огієнка. І лексикографічні джерела як складова цієї спадщини також потребують різноаспектного аналізу.

«Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» містить багато цінного матеріалу для вивчення граматичної системи української мови: у ньому зареєстровано і прокоментовано різноманітні фонетичні та граматичні явища, що відбиває складний процес формування літературно-мовної норми. Аналіз поданого у словнику матеріалу дає змогу сучасним лінгвістам вирішувати актуальні мовознавчі питання. Мета цієї статті – з'ясувати, які специфічні риси дієслівної словозміни Шевченкової мови привернули увагу вченого, які з них кваліфіковано як діалектні, а які рекомендовано до вживання як нормативні.

І хоча нині ми маємо академічний двотомний «Словник мови Шевченка» (К., 1964), у якому зібрана вся лексика і зафіксовані всі граматичні форми, представлені у творах Т. Шевченка [9], словник І. Огієнка залишається цікавим не лише для філологів як оригінальне мовознавче дослідження, але й усім, хто бажає досконало володіти літературною мовою. Наголошуючи на практичному значенні своєї праці, І. Огієнко писав: «Цей Словник Шевченкової мови має особливий характер, – він подає широкий матеріал для вивчення Шевченкової мови (власне мови його «Кобзаря») взагалі, але разом з тим він складений так, щоб стати довідником і сучасної літературної мови, – як говорити й писати по-літературному» [3, 38].

У словнику можна знайти багато ілюстрацій з творів письменника, а також різні коментарі стосовно семантики, граматичних характеристик, стилістичних функцій відповідного слова. Наприклад, автор пояснює, що дієслово *скупчати* в українській мові має значення “сильно сумувати” і наводить речення з «Кобзаря»: «Так ворожка поробила, щоб менше скупчала!». Крім того, він зауважує: «рос. скупать – від нероблення, укр. скупчати – від печалі» [3, 208]. Про дієслово *чекати* пише: «слово західне, з мови польської, тому в «Кобзарі» його нема. Див. ждати, стрівати, дождити» [3, 245].

Статті словника мають різну структуру. Іноді автор обмежується лише ілюстраціями з поетичних творів Т. Шевченка, іноді розтлумачує значення слова, наводить синоніми, архаїчні форми, діалектні, навіть якщо такі форми у «Кобзарі» не зафіксовані, напр.: «Знущатися з кого, арх. і рос. над ким. Знущаєшся над сестрами 398⁷. Кати знущаються над нами 243. Знущалася над красою 533. Літ. «знущатися» з кого, з чого. (Шевченко звичайно писав «згнущатися»)» [3, 106]; «Погаснути. Погасає каганець козачий 110. Погасає, – світла, діти! 109. Погас місяць 61. Горіло світло, погасло 78. Погас огонь 190. Огонь погас 278. Пожар погасили 182. Місц. потух» [3, 175]; «Посадити, посажу 74. 424. 551, посажене 527. Літ. посаджу, посажене» [3, 183].

Семантичні ремарки подаються переважно у випадках з рідковживаними лексемами, напр.: «Заголити – віддати в москалі» [3, 94]; «Затопити – сильно вдарити» [3, 99]; «Поморщити – зробити постоли з шкури» [3, 180]; «Риштувати – лагодити, приготувляти» [3, 196]; «Харамаркать – неясно читати» [3, 238] тощо.

Надзвичайно цінні і цікаві коментарі дослідника про вживання різних дієслівних форм – часових, способових.

Дієслово *бути* як найчастіше вживане атематичне дієслово у словнику зафіксоване у різних формах. Це, зокрема, інфінітив *бути*, форми простого майбутнього, минулого часу, в окремих статтях розглянуто форми теперішнього часу цього дієслова *є*, *еси*, *єсть*.

Форми *єси* та *єсть* дослідник кваліфікує як архаїчні. Так, про форму *єси* зауважує, що вона «вживається тільки при дієсловах 2-ої особи мин. часу». У статті наведено кілька конструкцій із названою слоформою («Покрив еси знову срамотою свої люди, оддав еси ворогам проклятим 259; Широкий Дніпре, пробив еси високі скали, носив еси дружину 560; Пішла еси, трохи не співаєш 511» та ін.), зазначено, що форма «еси з ц. слов'янського» [3, 87–88]. Цікаво, що в іншому своєму словнику, виданому ще в 1924 році у Львові («Українському стилістичному словнику»), він пише, що форма *єси* «часто вживається в укр. мові при поважній мові», і як ілюстрації наводить речення з творів Є. Гребінки та Т. Шевченка [5, 125].

Наведені форми, що вживаються разом з дієсловами минулого часу, нагадують колишні форми перфекта, до складу яких входили два компоненти – активний дієприкметник на *-ль* та дієслово *бути* у формі теперішнього часу (*писаль єсмь, писала еси, писали суть*). Ці форми, як відомо, східнослов'янські мови не зберегли. Отже, аналітичні конструкції у художніх творах письменник міг вживати під впливом книжної мови.

Звертає увагу мовознавець на вживання архаїчного дієслова у конструкціях з формами теперішнього чи майбутнього часу, називаючи такі випадки «непорозумінням», зокрема в реченнях: «Добре еси, мій Кобзарю, добре, батьку, робиш 43... Сам еси ... а може й сам на Небеси смієшся 480... Умреш еси на самоті 507...» [3, 88]. У реченні «Де з нею дінешся еси 485» наявність цього дієслова пояснює вимогою рими (до слова *краси*). Тут же наводить іншу архаїчну форму зазначеного дієслова – форму II особи множини *єсте* («Кого ж годуєте есте 278») [там само]. Л. Булаховський, аналізуючи присудки, до складу яких входила форма *єси*, зазначав: «Пішла еси, Трохи не співаєш... (Шевч.). Що й такі приклади є не більше, як стилізація під словесну архаїку, бачимо хоча б із випадків неправильного з історичного погляду його ж ужитку: «І горе! Умреш еси на самоті, Мов прокаженна!» Історично еси не могло сполучатись з формами теперішнього або майбутнього часу» [1, 21].

Відсутність архаїчної форми *суть* у поетичних творах І. Огієнко ілюструє прикладами, у яких ужито форму *є*, що «заступає» інші форми, або архаїчну *єсть* (давню форму III особи однини), вжиту у множині: «Ще є (а не суть) люди, которі його знали 127. Є (а не суть) у мене дари – очі мої карі 177. Єсть (а не суть)

⁷ Цифрою після цитати позначена сторінка у Шевченковому «Кобзарі», виданому Василем Доманицьким у Петербурзі 1910 р., як наведено у Словнику І. Огієнка.

карії очі 65... І рідня, і діти єсть у його 446» [3, 86–87]. Форми *єсмь, єсмо* (І особа) дослідник не згадує. Не фіксуються вони й у «Словнику мови Шевченка».

Крім наведених у словнику архаїчних форм дієслова *бути*, у творах Кобзаря вживалися й інші, наприклад: *Умре муж велій в власяниці* (Т. Ш., 346); *Владимир-князь перед народом Убив старого Розволода, Потя народ, княжну поя, Отиде в волості своя, Отиде з шумом* (86); *І чепуренький жрець Ізиди, Чорнявенький і кавалер, Скромненько длань свою простер, І хор по манію лакея, Чи то жерця: «Во Іудеї Бисть цар Саул»* (371). Такі форми у словнику не наведені. Автор, очевидно, свідомо не вносив відповідну архаїчну лексику до реестру словника.

Загалом стосовно вживання архаїчних форм у «Кобзарі», І. Огієнко зауважував: «...уникав Шевченко й архаїзмів, цебто стародавніх виразів. Правда, в його мові вони часті, та завжди на своєму місці, завжди як окраса стилю, чому вони в нього ніколи не разять читача. Як знаємо, Шевченко добре знав Святе Письмо, особливо Псалтиря, добре знав і церковнослов'янську мову, що й привносив до своїх віршів, але тільки, як мальовничу окрасу поетичного стилю» [3, 19].

Фіксуються у словнику також атематичні дієслова *дати, їсти* та похідні від них: «Даси 243. Дасте 233. Не вміла щастя-долі дати 16. Карбованця дасть 82. Всі мови знаєте, а своєї дасть Біг 251. Даєте 348. Дав би карбованця 84. Розум дався дурня одурить 305. Якби то далися орлині крила 3. Давайте приску 77» [3, 75]; «В військо оддають 164. Завтра оддам 84. 104. Оддасте 377. Оддадуть 79» [3, 154]; «Їсти. Їж 474. Їже моє тіло 70. Їсте 252» [3, 113]; «Ззісти 80. 195. 574. ззіси 386. ззість 234. ззідять 278. ззіли 2. 45. 119. Тепер літ.: з'їсти» [3, 103]. Як місцеві Огієнко кваліфікує дасиш, дасьте [3, 75].

Звертає він також увагу на флексії форм ІІІ особи однини теперішнього часу дієслів колишнього ІІІ класу (*блукає, виглядає, привітає, запитає*). Зокрема, зазначає, що вони втрачають кінцеве *-є*, і наводить речення з поетичних творів Шевченка з усіченими (стягненими, скороченими) формами, і речення, у яких ужито різні форми: «Сердитий вітер завива 1. Горами хвилю підійма 1. І хто теє зна 2... Літає, шукає, дума – заблудив? 2» [3, 41-42]. Такі форми, як відомо, вживані в сучасних говорах південно-східного наріччя, причому усічені форми вживаються поряд із нестягненими.

Фіксує автор цікаву форму ІІІ особи однини теперішнього часу дієслова *занехаяти* у реченні «Все занехаїть 444 замість літ. занехає» [3, 96].

Зафіксовані у словнику форми дієслів І особи множини теперішнього та простого майбутнього часу з паралельними закінченнями: «Ламати. Лама 55. ламає 30. 146. 205, ламле 365» [3, 125]; «Заспіваємо яку, заспіваєм не таку 469» [3, 98]. На цю особливість неодноразово звертали увагу дослідники, зокрема, В. Ващенко зауважував, що «Шевченко цілком свідомо використовує паралельні флексії та навіть демонструє їх, часто вживає, глибоко вмуровує у мову своїх поезій. Вони стають органічними складниками поетичної мови. Особливо характерно, що паралельні флексії оформлюють не тільки різні слова, а навіть одне слово» [2, 156].

Серед часових форм, ужитих Т. Шевченком, І. Огієнко називає також форми давноминулого часу (у автора «передминулий час»), які є аналітичними конструкціями, утвореними з допоміжним дієсловом *бути*: «Трохи була не втопилась 282. Чом вона вас до схід сонця була не втопила 117. Мені було як хотілось 460». А форми типу «Трохи було не втопилась» кваліфікує як російські [3, 53].

Окрема стаття присвячена вживанню синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду, які автор називає «дієсловами майбутнього недоконаного часу», що утворюються за допомогою «закінчень» - *му, -меш, -ме...*: «Матимеш кого любить 344». Автор зазначає, що частіше у мові Шевченка трапляються аналітичні форми з допоміжними дієсловом *буду* (за його термінологією: «форми будучого часу з «буду»): «Будеш, батьку, панувати 10. На дворі будеш ночувати 26» [3, 138]. Ці висновки були підтверджені у пізніших дослідженнях інших авторів. Наводить І. Огієнко цікаву аналітичну форму: «Будем люльки закуряти 565», зазначаючи, що літературною формою є *закурювати* [3, 96]. Про діалектні форми автор зауважував: «По західних говірках ці -му, -меш... ще міцно не зрослися зо своїм дієсловом, і тому можуть відділятися від нього, а -ся може стати й перед цими закінченнями: меш просити (літ. проситимеш), купатисяму (літ. купатимуся)» [3, 138].

Приділяє увагу І. Огієнко способовим формам у «Кобзарі». Зокрема, подає форми умовного способу: «Я зарідав би, зарідав 380» [98]; «Кохалися б та дружились, та діточок виростили 563» [3, 85] та ін.; наказового способу: «Забудь мої сльози, забудь сиротину 73» [3, 94]; «Не завидуй багатому 180» [3, 94]; «Збуди його, заграй ти з ним 7» [3, 95]; «Завалить їм, – взяли й завалили 226» [3, 94]; «окропіте 270» [3, 157]; «ходіте 372» [3, 240]; «Пісеньку заспіваймо 3» [3, 98]; «Нехай вам Бог допомагає 204» [3, 83]; «Нехай душі козацькі в Україні вітають 51» [3, 63] тощо.

Як діалектизми подано форми *ке, кете* в окремій словниковій статті: «Ке – дай, подай, кете – дайте. А тим часом кете лиш (дайте но) кресало та тютюну 22. Слово місцеве» [3, 116-117].

Фіксує дослідник дієприкметникові форми («Якимсь листом голова повита 171» [3, 174], «катований 167» [3, 115]), форми на *-но, -то* («Все, все сплюндровано 545» [3, 212]), дієприслівники теперішнього часу

(«Ідучи 297. 301. 549. Ідуть старі гайдамаки, ідучи співають 126» [3, 113], «Пішов козак сумуючи, нікого не кинув 55» [3, 117], «сидючі 5. сідючі 41. 429» [205]), дієприслівники минулого часу («Задумавшись 465» [3, 95], «Бувало в неділю, закривши Мінею, батько діда просить 123» [3, 95] «заплющивши 454» [3, 97]; «В своїх світлицях, запершись, плачуть 362» [3, 96–97]).

Стосовно вживання форм на зразок *стоя, ходя, мога* Огієнко писав: «Шевченко ще часто вживає форм дієслівних прислівників без -чи, напр.: Сина забавляє на призьбі сидя 544. Опочити, слав'я Господа 259. Молитву дія 186. Творили лежа епопею 579. Біжи, яко мога 39. Нехотя журюся 131... Тепер цих форм в літ. мові не вживаємо, – уживаємо їх з закінченням -чи» [3, 240]. Отже, дієприслівники теперішнього часу на -а, -я автор кваліфікував як архаїчні. У сучасних дослідженнях вони розглядаються як фольклорний елемент [8, 273].

Незважаючи на те, що мова Т. Шевченка майже одразу стала об'єктом лексикографічного опрацювання, І. Огієнко її вивченню надавав особливого значення. Укладений ним словник є не лише джерелом, у якому зібрано і упорядковано матеріали, що стосуються мови «Кобзаря», але й має практичне значення, допомагає розв'язувати різні питання, пов'язані з практикою культурного життя. У «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової мови» дослідник не тільки фіксує ті чи ті дієслівні форми у поетичних творах письменника, а й коментує, обґрунтовує їх уживання, порівнює їх з діалектними. Наведення численних діалектних форм у статтях, порівняння їх з формами, вжитими в «Кобзарі», дає змогу дослідникам зробити висновок про наддіалектний характер мови Т. Шевченка. Пізніше В. Русанівський з цього приводу писав, що мова поета відображає народну фонетику й морфологію «в їхній варіативності, представлений у говірках Середньої Наддніпряниці, але без елемента спеціального копіювання», що поет відтворював мову, «по можливості не вдаючись до вузькомісцевих слів і форм», але й «відчував наддіалектність його мови, зробив ще один крок назустріч тому, що не роз'єднує, а об'єднує всі українські діалекти, – назустріч виділенню їх спільних рис [8, 172–173]. Сам І. Огієнко у вступі до словника зауважував: «Шевченкова мова мала всі якості, щоб стати всеукраїнською мовою літературною: вона була найчистіша серед мов усіх тодішніх письменників, і походила з географічного осередку Української Землі, зо Звенигородщини, чому могла легко стати соборною мовою» [3, 23].

Подальшому вивченню мовознавчої спадщини ученого сприятиме ґрунтовне дослідження не лише монографій, статей, але й таких лексикографічних джерел, як «Український стилістичний словник» (1924), «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (1961), «Етимологічно-семантичний словник української мови» (1979–1995).

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л.А. Підмет і присудок в українській літературній мові / Л.А. Булаховський. – [вип. 1.]. – К. : Рад. школа, 1958. – 48 с.
2. Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка / В.С. Ващенко. – Х. : Вид-во Харк. держ. ун-ту ім. О.М. Горького, 1963. – 252 с.
3. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / Іларіон (митрополит). – Вінніпег : Т-во «Волинь», 1961. – 257 с.
4. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / Іларіон, митрополит ; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Каф. укр. мови ; [підгот. до перевид. Н. Захлюпа, В. Будний]. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 318 с.
5. Огієнко І. Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови / Проф. І.Огієнко. – Вид. друге. – Вінніпег : Т-во «Волинь», 1978. – 496 с.
6. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / Упоряд., автор передмови і коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2003. – 432 с.
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник / В.М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
8. Русанівський В.М. Історія української мови: Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.
9. Словник мови Т.Г. Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. В.С. Ващенко. – К. : Вид-во «Наук. думка», 1964.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Т. Ш. – Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол. : М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 784 с.

В статтю проаналізовані глагольні форми, приведені в «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової мови» Івана Огієнко. Вияснено, які форми автор словаря считав нормативними і рекомендував к употребленню всем, кто стремится в совершенстве овладеть украинским литературным языком.

Ключевые слова: словарь, глагол, атематические глаголы, временные формы.

The article analyzes the verb forms presented in «Grammatically Stylistic Vocabulary of Shevchenko's Language» of Ivan Ohienko. It is shown which the forms was considered by author as normative vocabulary and recommended for using to all who seek to master Ukrainian literary language.

Keywords: dictionary, verb, athematic verb, tense forms.